

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EXTRA NUMMER
2013

HET ERFGOED SCHRIJFT ONZE GESCHIEDENIS

**HET BRUSSELE
LANDSCHAP**

TUSSEN LANDELIJK
EN INDUSTRIEEL

Het landelijke erfgoed in het Brussels Gewest

MARC MEGANCK

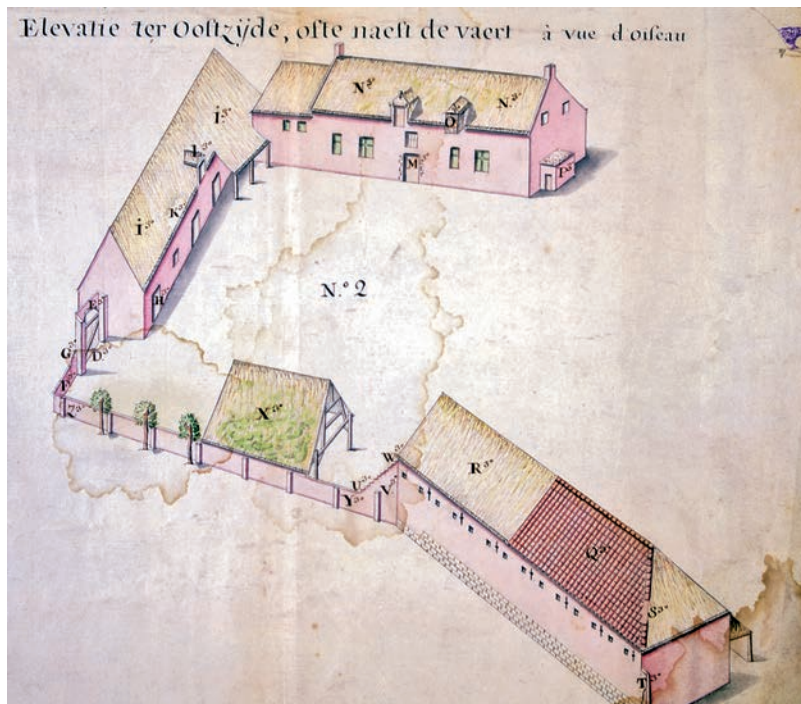
Historicus verbonden aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, opdrachthouder bij de Directie Monumenten en Landschappen

“Autour de la ville, toutefois, la campagne présente plutôt l’aspect d’un grand potager, où les cultures, pareilles aux cases d’un damier, alternent en carrés réguliers. Anderlecht, Schaerbeek, Jette, Evere, Laeken, Uccle, Forest et tous les autres villages environnants sont le jardin nourricier de l’agglomération bruxelloise ; la terre, spongieuse et brune, fécondée par un travail régulier et nourrie d’engrais puissants, produit sans relâche. En tous sens, les banlieues disparaissaient sous le déferlement continu des champs, formant aux maisons une ceinture d’un velours profond sur lequel se détachent les habitations rurales, disséminées dans ce vert universel, avec le rouge clair de leurs toits de tuiles, semblables à de grands coquelicots.”*

Camille Lemonnier, 1905.

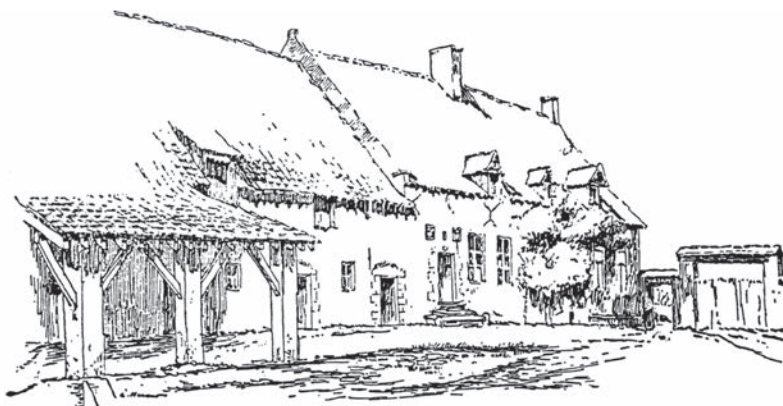
Het Brussels Gewest telt nog talrijke voorbeelden van landelijke architectuur, en ook enkele seminatuurlijke sites die toelaten zich een beeld te vormen van hoe het landschap van de Brusselse voorsteden er tot in de tweede helft van de 19de eeuw heeft uitgezien: oude boerderijen, traditionele huizen, herbergen, molens, moeraslanden, maaiweiden,... Dit erfgoed, dat in de loop der eeuwen vorm kreeg en uiteindelijk werd geïntegreerd in het almaar dichter wordende stedelijke weefsel, vertelt ons nog veel over woningtypes, over de acties van de mens op zijn omgeving en over de economische geschiedenis en die van de landbouwtechnieken.

Vanaf de middeleeuwen begon de ontwikkeling van het platteland. De mensen vestigden zich in de buurt van waterlopen, buiten de overstromingszones. Dat was het geval voor Sint-Jans-Molenbeek en Anderlecht. Andere dorpen ontstonden op de heuvels die over de Zennevallei uitkeken, zoals Haren, Over-Heembeek en Neder-Heembeek (afb. 1). Landheren of abdijen begonnen met landbouwactiviteiten op de gronden van plateaus als dat van Ossegem (afb. 2), de huidige Heizel. Dit rurale landschap bleef relatief onveranderd tot aan het einde van het ancien regime.

Afb. 1

De boerderij van Moriensart, Neder-Heembeek (gesloopt), 1790 (Kaarten en plattegronden, nr. 1445 © ARA).

HOF TE OSSEGEM. (Penteekening van C. Huart).

Afb. 2

De boerderij van Ossegem, Laken (gesloopt), tekening van C. Huart (COSYN, A., *Laeken ancien et moderne*, Brussel, 1904).

Het bestond uit dorpen, gehuchten en landbouwgronden. Maar de interacties met de stad waren groot. Want het platteland bevoorradde niet alleen de markten van de stad, het was ook volop betrokken bij de ontwikkeling van Brussel.

INTEGRATIE IN HET NATUURLIJKE KADER

Het natuurlijke milieu is altijd bepalend geweest voor de vestiging van boerderijen en andere landbouwcomplexen. Het type grond is van wezenlijk belang voor de keuze van de culturen. De gronden op de plateaus waren erg geschikt voor de graanteelt (rogge, tarwe, haver en gerst). In de valleien werden heren der verspreid landelijke woningen opgetrokken. Deze waren verbonden met kleine exploitatiebedrijven, gericht op de fruit- en groenteteelt. Er bestonden trouwens enkele lokale specialiteiten, zoals witlof in Evere, kolen in Sint-Gillis of kersen in Schaarbeek. De weilanden langs de Zenne werden begraasd door een grote veestapel (afb. 3). Het Zoniënwoud en de verschillende bossen vormden een ideale plek voor het weiden. Voor de vestiging van een molen was uiteraard de nabijheid van een waterloop nodig. Namen als Molenbeek en Maalbeek verwijzen nog naar deze semi-industriële activiteit.

EEN ACHTERBLIJVENDE WERELD

Vanaf 1850 begon het landschap in de omgeving van Brussel op een radicale manier te veranderen. De verstedelijking slokte almaar meer landbouwgrond op, net als de industrie. In 1846 was 88% van de grond nog voorbehouden aan de landbouw. In 1910 was dat nog 52%... In de 20ste eeuw raakte de verstedelijking in een stroomversnelling. De grootschalige landbouw- en veeteeltzones concentreerden zich voortaan vooral in Ukkel, in de vallei van de Woluwe en in Anderlecht, meer bepaald in Neerpede (afb. 4), de best bewaarde rurale zone in het Brussels Gewest. Vandaag is nog slechts ongeveer 350 hectare van dit gebied 'land-

Afb. 3
De Bempt, Vorst, begin 20ste eeuw (verz. Belfius Bank © ARB-MBHG).

Afb. 4
Exploitatie gericht op huiselijk gebruik, Neerpedestraat 1025, Anderlecht (M. Meganck, 2008 © MRAH).

Afb. 5
Oude hoeve, Demesmakerstraat 51-53, Ganshoren (A. de Ville de Goyet, 2008 © MBHG).

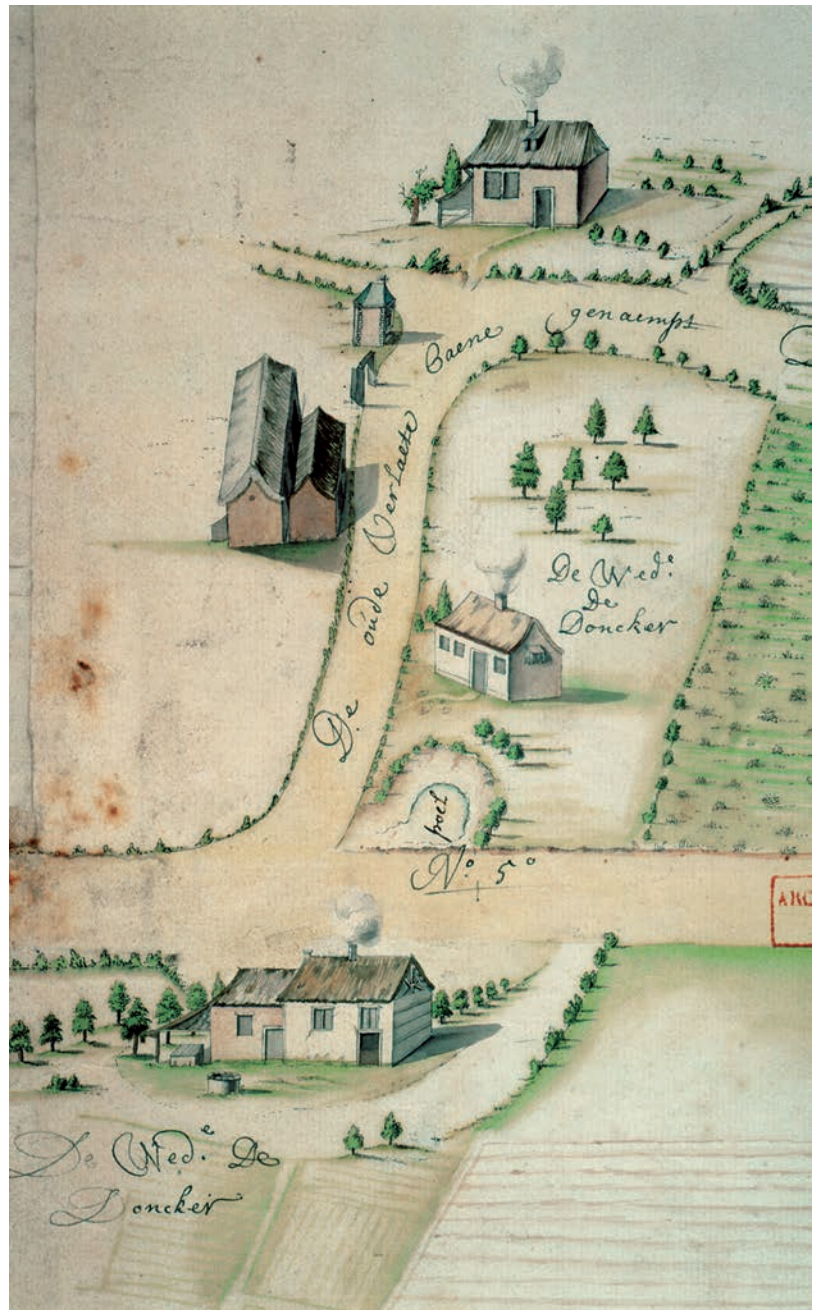
bouwgrond'. De meeste boerderijen zijn met hun activiteiten gestopt. De zeldzame landbouwbedrijven die nog overblijven, zijn nochtans de directe erfgenamen van een belangrijk onderdeel van de economische en sociale geschiedenis van Brussel en zijn omgeving. Het landelijke erfgoed dat we nu nog aantreffen, heeft vaak een andere bestemming gekregen.

De gebouwen die van de sloop gespaard bleven, worden op andere manieren gebruikt. Oude vierkantshoeven herbergen nu kantoren, andere een cultureel centrum of een museum. Het landelijke aspect ervan wordt ook erg gewaardeerd door particulieren, die het associëren met een manier van leven 'als op het platteland'. De relatief recente belangstelling voor dit erfgoed en voor karaktervolle woningen van het fermette-type leidde tot de restauratie van talrijke gebouwen. Ook overblijfselen van het rurale landschap (weiden, moeraslanden) genoten bijzondere aandacht en werden beschermd. Hoewel het resultaat soms voor discussie vatbaar is, is de wil om het landelijke erfgoed in een verstedelijkt gebied als Brussel te bewaren prijzenswaardig (afb. 5).

De nog bewaarde rurale gebouwen bevinden zich vooral in de gemeenten van de zogenaamde 'tweede kroon', die later en in mindere mate werden verstedelijkt dan de zones dicht bij het stadscentrum. Ze zijn meestal niet ouder dan de 17de eeuw en de meeste dateren zelfs van tussen 1700 en 1900.

ARCHITECTUUR

Streekarchitectuur wordt vaak 'architectuur zonder architect' genoemd. In de meeste gevallen bouwde de boer zijn eigen huis. Hij gebruikte daarvoor materiaal dat hij ter plaatse vond en liet zich helpen door burens en vaklui (metselelaars, timmerlui,...). Esthetica was niet de eerste zorg, het ging vooral om het praktische aspect. Vaak bevonden zich de woning, de stallen en opslagplaatsen voor het landbouwgerei en voor het bewaren van de oogst onder één dak. De bescheiden huizen werden gebouwd in vergankelijke materialen als hout,

Afb. 6

Landelijke woningen in Elsene, 1708 (Kaarten en plattegronden, nr. 202 ©ARA).

leem en stro. Het gebruik van duurzame materialen werd pas vanaf de 18de eeuw veralgemeend en de keuze daarvan werd bepaald door de lokale ondergrond. Vanaf toen werd baksteen massaal gebruikt. Natuursteen bleef een luxemateriaal en was vaak voorbehouden voor bepaalde delen van de boerderij, zoals het woongedeelte. Daken werden gemaakt van stro. Later werden dakpannen gebruikt en soms leisteen.

Afb. 7

De molen van Lindekemale, J.F. De Beckerlaan 6, Sint-Lambrechts-Woluwe (A. de Ville de Goyet, 2009 © MBHG).

Als natuursteen of bakstenen in de nabijheid van de bouwplaats ontbraken, werd soms uit zuinigheid voor een houten structuur gekozen. De houten skeletten werden dan bekleed met leem, soms gecombineerd met latwerk (afb. 6).

Naast de eigenlijke boerderijen stonden er in de dorpskernen en de verschillende gehuchten ook nog traditionele huizen. Er zijn nog oude herbergen en landelijke woningen te vinden in de oude centra of aan de rand van verbindingswegen: de *Auberge des Maïeurs* in Sint-Pieters-Woluwe, de *Auberge de Boondael* en de voormalige *Laiterie du Vieux-Tilleul* in Boondaal (Elsene), *Le Petit Pont* en *Au Vieux Spijtigen Duivel* in Ukkel,...

Ook molens ontbraken niet in het landschap in de omgeving van Brussel.

Ze waren onmisbare instrumenten in de landbouwwereld en hebben bijgedragen aan het begin van de industrialisering van de streek. Van de ongeveer negentig watermolens die zich van de middeleeuwen tot aan de 19de eeuw buiten het stadscentrum bevonden, zijn er slechts drie volledig bewaard: die van Lindekemale in Sint-Lambrechts-Woluwe (afb. 7) en die van Nekkersgat en Crockaert in Ukkel. Van het dertigtal windmolens dat tussen de 16de en 20ste eeuw bestond, is er slechts één, die van Evere, in situ bewaard, maar hij heeft geen wieken meer. Er staat ook nog een houten windmolen in Sint-Lambrechts-Woluwe - de *Moulin Brûlé*, afkomstig uit Arc-Ainières (Henegouwen) - en een tweede in Neerpede (Anderlecht) - de *Luizenmolen*, een reconstructie naar identiek model van een gebouw uit de 19de eeuw (zie afb. p. 236).

NOOT

*LEMONNIER, C., *La Belgique*, Maison d'édition Alfred Castaigne, Brussel, 1905, p. 72.

Vert.: "Rond de stad echter heeft het platteland eerder het aspect van een grote moestuin, waar de teelten elkaar als op een dambord in regelmatige vierkanten afwisselen. In Anderlecht, Schaarbeek, Jette, Evere, Laken, Ukkel, Vorst en alle andere dorpen in de omgeving liggen de tuinen die de Brusselse agglomeratie van voedsel voorzien; de bruine, sponsachtige grond, vruchtbaar gemaakt door een gestage bewerking en gevoed met krachtige mest, levert onophoudelijk opbrengsten op. Aan alle kanten verdwijnen de buitenwijken in golvende velden, die rond de huizen een diepe fluwelen gordel leggen, doorspekt met boerderijen, die met het heldere rood van hun pannendaken als grote klaprozen contrasteren met dit groene universum."

FERMETTE OF VIERKANTSHOEVE?

De bescheiden boerenbedrijven zijn altijd het talrijkst geweest. De meeste van de bewaarde voorbeelden dateren uit de 18de en 19de eeuw. Het 'elementaire huis' bestaat uit een woning die tot haar meest eenvoudige expressie is herleid. Deze woning voor een boerenfamilie was meestal klein, laag en rechthoekig, zonder verdieping (afb. 1). De woning was tot het strikte minimum beperkt: een keuken en één of twee kamers. Vaak bevond zich onder hetzelfde dak een stal, die in verbinding stond met de woning. De dieren waren immers een niet te verwaarlozen warmtebron. Al naargelang de middelen van de eigenaar werden nog andere gebouwen toegevoegd (atelier, schuur, hooizolder,...), meestal in dezelfde aslijn. Het graan en het veevoer werden op de droogzolder boven het woongedeelte of in een hooizolder boven de stal bewaard (afb. 2).

De vierkantshoeven stonden in het midden van de landbouwgrond of in het centrum van een dorp of gehucht en vormden soms indrukwekkende gehelen (afb. 3). Ze werden echter niet in één keer gebouwd. De vierhoek kwam gaandeweg tot stand in de loop van meerdere generaties. De vierkantshoeve voldeed in de eerste plaats aan functionele behoeften, aan het dagelijkse werk van de landbouwonderneming. Langs de binnenplaats passeerden zowel mensen, vee als levensmiddelen (afb. 4). Eromheen stonden verschillende gebouwen. Het geheel werd geleid vanuit het woongedeelte. Meestal was dat het eerste gebouw dat men zag wanneer men de binnenplaats opliep. Omdat dit deel ook een onthaalfunctie had, werd hier in de grote hoeven, zoals de kloosterhoeven, de grootste zorg aan besteed. Vóór de 18de eeuw was het vaak een van de weinige gebouwen die in duurzaam materiaal waren opgetrokken. De bijgebouwen waren talrijk. Grote landbouwbedrijven hadden meestal een grote ruimte nodig voor het opslaan van de oogsten. De schuur was dan ook het meest indrukwekkende gebouw van de boerderij. Ook voor het herbergen van dieren waren specifieke constructies nodig: koestal, varkensstal, ossenstal, schaapskooi, zwijnenkuil, kippenhok. Rond de binnenplaats lagen verder nog de schuur, de bergplaatsen, werkruimten of bergruimte voor karren en andere landbouwvoertuigen (afb. 5 en 6). De binnenplaats was meestal geplaveid. In het midden bevonden zich de mesthoop, een put, een drinkbak of een duiventil.

Afb. 1

De hoeve van Pie Konijn, Broekstraat 51, Sint-Agatha-Berchem (A. de Ville de Goyet, 2008, ©MBHG).

Afb. 2

De "Fermette", Marnestraat 3, Evere (M. Meganck, 2008 ©MRAH).

Afb. 3

De roze hoeve, De Frélaan 44,
Ukkel (2008 © X. Claes).

Afb. 4

Binnenplaats van het hof ter
Musschen, E. Mounierlaan
2, Sint-Lambrechts-Woluwe
(2008 © X. Claes).

Afb. 5

De hoeve Den Bels,
Beyseghemstraat 56, Neder-
Over-Heembeek (M. Meganck,
2011 © MRAH).

Afb. 6

Het hof ter Musschen,
E. Mounierlaan 2, Sint-
Lambrechts-Woluwe (A. de
Ville de Goyet, 2008 © MBHG).

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Ode Goossens, Isabelle Leroy, Muriel Muret, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brughen met de medewerking van Pascale Ingelaere en Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Françoise Aubry, Claire Billen, Paulo Charruadas, Odile De Bruyn, Quentin Demeure, Stéphane Demeter, Michel de Waha, Daniel Geerinck, Eric Hennaut Catherine Leclercq, Christophe Loir, Marc Meganck, Benoit Mihail, Philippe Sosnowska, Sven Sterken, Christophe Vachaudez, Linda Van Santvoort, Patrick Viaene,

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack

NALEZING

Wim Kenis, Harry Lelièvre, Leo Verhoeven, Mia Verstaeten, en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alice Gerard en Alfred de Ville de Goyet (Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting), Marcel Vanhulst (Directie Externe Communicatie).

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproducieren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Nachtelijk zicht op Brussel vanaf de Louizalaan (M. Vanhulst, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

AOCMWB - Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Brussel
AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
DML - Directie Monumenten en Landschappen
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel
SIWE - Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed
SRAB - Société royale d'archéologie de Bruxelles
VIOE - Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed

ISSN

2034-5771

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».